

Підприємництво в особистому житті та родинній пам'яті дніпрян – бійців АТО

Ірина Рева

Магістр

ORCID: 0000-0001-5505-571X

shovkovec754@gmail.com

*Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО»
Дніпропетровського національного історичного музею
імені Д. І. Яворницького,
проспект Дмитра Яворницького, 16, м. Дніпро, Україна, 49027*

Анотація. *Мета статті* – визначення підприємницьких рис, світоглядних налаштувань та моделей поведінки українських військовослужбовців-добровольців, які мають власний підприємницький досвід та/або в родинній пам'яті яких збережено приклади успішного господарювання предків. *Методи:* міждисциплінарний підхід, методи усної історії, біографічний, психодіагностичний, ретроспекції, компаративний. *Основні результати.* Виокремлено особистісні риси військовослужбовців-підприємців: розвинена суб'єктність, зумовлена вірою в ефективність своїх дій; лідерські якості та організаторські здібності; готовність брати на себе відповідальність; творчість, винахідливість; наявність сформованої системи цінностей; прагнення до самототожності; готовність до ризику; віра у справедливість світобудови; активна громадянська позиція; сформована українська національна ідентичність. У частини респондентів, переважно нащадків репресованих, спостерігається установка на недовіру до влади та державних інститутів; сором'язливість стосовно вияву української ідентичності; готовність покладатися лише на себе. *Висновок.* Під час розбудови української армії, особливо на початку 2014 р., значною мірою саме підприємницькі риси дозволили підприємцям проявити себе як активну творчу організуючу силу. *Практичне значення:* наведені у статті спостереження можуть бути враховані під час прийому на військову службу громадян із підприємницьким досвідом. *Оригінальність дослідження:* вперше у фокусі дослідження опинилися риси, світоглядні налаштування та моделі поведінки українських військовослужбовців-підприємців. *Наукова новизна* полягає в застосуванні трансгенераційного підходу, який дозволяє глибше зрозуміти механізм формування світоглядної системи особистості українського військовослужбовця-підприємця. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: доброволець; громадянське суспільство; Антитерористична операція; війна в Україні; розкуркулення; Голодомор.

Надійшла до редколегії 10.07.2019

Прорецензована 23.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Entrepreneurship in the Personal Life and Family Memories of the Dnipro and ATO Fighters

Iryna Reva

Master's degree

ORCID: 0000-0001-5505-571X

shovkovec754@gmail.com

Museum "The Civil Feat of Dnipropetrovska Oblast during the ATO Events", Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum, 16 Dmytro Yavornitsky avenue, Dnipro, Ukraine, 49027

Abstract. *The aim* of the article is to study the entrepreneurial characteristics, attitudes and behavioral patterns of Ukrainian volunteer soldiers who have their own entrepreneurial experience and / or whose family memory has been saved examples of successful management of ancestors. In this study was used an interdisciplinary approach, the following historical and psychological *methods of research* were applied such as the method of oral history, psychodiagnostic method, biographical method, retrospective, comparative, and others. *The main results* of this work are the definition of such personal qualities of military, who are entrepreneurs: developed subjectivity, determined by faith in the effectiveness of their actions; leadership qualities and organizational skills; readiness to assume responsibility; creativity, ingenuity; the existence of a clear system of values; desire for self-identity; faith in the justice of the universe; preparedness for risk; active civic position; formed Ukrainian national identity. Some respondents who are descendants of repressed people have mistrust of the authorities and state institutions; shyness towards the expression of Ukrainian identity; readiness to rely only on oneself. Concise conclusions: during the rebuilt of the Ukrainian Army, especially in early 2014, to a large extent, the very entrepreneurial features allowed entrepreneurs to show themselves as active, creative, organizational strength. *Practical meaning:* the observations in this article can be taken into account when enrolling in the military service of citizens with entrepreneurial experience. *Originality:* for the first time in the focus of the study were features, outlook settings and patterns of Ukrainian military, who are entrepreneurs. *The scientific novelty* is the application of a transgenic approach that allows a deeper understanding of the mechanism of the formation of the ideological system of the personality of the Ukrainian military, who are entrepreneurs. *Type of article:* empirical.

Keywords: Military Volunteer; Civil Society; Antiterrorist operation; War in Ukraine; Dispossession; Holodomor.

Received 10.07.2019

Reviewed 23.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. У багатьох демократичних країнах приватні підприємці є однією з основних рушійних сил громадянського суспільства. В Україні, де громадянське суспільство перебуває в стадії формування, підприємництво також переживає труднощі становлення, оскільки понад 70 років панування більшовицької влади в нашій країні підприємницька діяльність заборонялася, а передача відповідного досвіду між поколіннями не відбувалася. Тим не менш, як продемонстрували події Євромайдану та початку війни з Росією 2014–2019 рр., частина українських підприємців заявили про себе як про активну патріотично налаштовану громадянську силу. За підрахунками соціологів, у грудні 2013 р. підприємцем був кожен 4-й учасник проукраїнського мітингу в Києві (Активісти дослідили..., 2014). «Навесні 2014-го чи не кожен другий доброволець був власником невеличкого підприємства», – говорить прес-секретар полку «Дніпро-1» Катерина Леонова (Безпалько, В., Добровольський, А., Криворотько, М. та ін., 2016). Ці спостереження підтверджують бійці полку «Дніпро-1» (Савченко, В., 2017; Безпалько, В., 2015; Добровольський, А., 2016), схожа ситуація склалася в добровольчих батальйонах «Донбас» (Корж, О., 2014; Лойченко, Д., 2016), «Айдар» (Відеозапис дискусії..., 2016) тощо, у Збройних Силах України підприємці були присутні меншою мірою, що, можливо, пояснюється властивою українцям недовірою до влади (Шаповал, К., 2016). Отже, досліджуваною проблемою є фактор підприємництва, що включає певні моделі поведінки, світоглядні налаштування та установки, в подіях сучасної російсько-української війни.

Історіографія. Світоглядні настанови, особистісні риси та моделі поведінки приватних підприємців, які зголосилися до військової служби в збройних силах держав та самоорганізованих добровольчих формуваннях під час військових конфліктів раніше не досліджувалися. Психологічні ж риси підприємця вивчаються здавна, зокрема, це роботи таких дослідників як Р. Кантільон, А. Маршал, Ж.-Б. Сей, Ф. Найт, В. Зомбарт, Д. Френсіс, М. Вудкок, Д. Богиня, М. Скиба, М. Кононець, Н. Худякова, М. Бутко, А. Неживенко, Т. Пепа, М. Ажнюк, О. Передрій, М. Вінницький, С. Яновська, Т. Гончарук, М. Шумка, А. Карпов та ін. Досліджуючи особистісні характеристики власне українського підприємця, не можна оминати увагою теорію травматичної зумовленості деяких рис сучасного українського суспільства. Ця теорія спирається на здійснені науковцями різних країн дослідження, які доводять, що у суспільстві, яке протягом життя кількох поколінь зазнало масової травматизації, до певної міри втрачаються уявлення про здорове й адаптивне функціонування та формується травмоцентрична культура (Юрьєва, Л. Н., 2002, с. 163–165; Ермолаєв, А., Левцун, А. и Денисенко, С., 2011, с. 24; Музиченко Я., 2012, с. 2; Литвиненко, С. А. та Ям-

ницький, В. М., 2015, с. 15–16). Спричинені травмою риси фіксуються не лише безпосередньо у потерпілих, а також у їхніх дітей та онуків, які про травму предків можуть і не знати (Бейкер, К. и Гиппенрейтер, Ю., 1995, с. 67–81; Pang, A., 2015). Наприклад, втрату відчуття міри, ненаситність до багатства як рису частини української бізнес-еліти соціолог Є. Головаха пояснює, зокрема, травматичним впливом штучного голоду 1932–1933 рр. (Буткевич, Б., 2013), зазначаючи, що на початку 1990-х років 70 % українців все ще боялися голоду без об'єктивних на те причин (Лашенко, О., 2011).

Значний травматичний вплив на світосприйняття українця-господаря здійснила сталінська політика розкуркулення, що призвела до знищення селянської підприємницької ініціативи. Цікавою з точки зору з'ясування впливу колективізації на настрої селян та мотивацію тогочасних військовослужбовців Червоної Армії є робота російської дослідниці Н. Тархової «*Красная армия и сталинская коллективизация*» (Тархова, Н. С., 2010). Загалом до соціально-психологічних наслідків репресій радянської доби дослідники відносять такі набуті риси української спільноти як навчена безпорадність та поведінка уникання чоловіків у ситуаціях, які вимагають активної дієвої реакції (Музиченко, Я., 2012, с. 2; Петрановская, Л. В., 2019), яскраво виражена в українців недовіра до влади (Шаповал, К., 2016). Має травматичне походження властива частині українських громадян орієнтація на бідність, байдужість до майна, втрата навичок господарювання (Стасюк, О., 2007, с. 14; Стасюк, О. О., 2010). Серед наших респондентів-військовослужбовців досить ваговою є частка людей, які знають, що їхні предки були розкуркулені, зазнали репресій або пережили Голодомор.

Мета дослідження полягає у виявленні та всебічному вивченні підприємницьких рис, світоглядних налаштувань та моделей поведінки, які демонстрували військовослужбовці ЗСУ, підрозділів МВС та українських добровольчих батальйонів під час перебування в зоні бойових дій російсько-української війни 2014–2019 рр. Об'єкт дослідження ми розглядали в контексті родинних спогадів, пов'язаних із підприємницьким досвідом (якщо такий мав місце) предків наших респондентів.

Джерельна база даного дослідження представлена аудіозаписами 27 напівструктурованих глибинних індивідуальних інтерв'ю, проведених автором статті у 2014–2019 рр. Вибірка складалася з військовослужбовців ЗСУ, підрозділів МВС та українських добровольчих батальйонів, які брали участь у бойових діях на Донбасі та яких товариші по службі характеризували епітетом «достойна (гідна) людина». В основу опитувальника для інтерв'ю були покладені питання про родинну історію та світоглядні цінності респондента, його бойовий

досвід (що дозволило з'ясувати особистісні риси та моделі поведінки, властиві для респондента), а також трансформаційний вплив досвіду війни на особистість бійця. До числа респондентів увійшли військово-службовці-мешканці Дніпропетровської області, що потрапили на фронт із власної ініціативи або за мобілізацією, яких умовно можна розділити на 2 групи. Перша група – власне підприємці, тобто люди, які мали досвід підприємницької діяльності, у родинній пам'яті яких є або немає спогадів про підприємницьку діяльність дідів, прадідів. Друга група – військовослужбовці, які знають про підприємницьку діяльність предків, але не мають власного підприємницького досвіду. В одному випадку додатково було проведено інтерв'ю з мамою бійця з метою детальнішого вивчення родинної історії респондента.

З метою верифікації комплексу матеріалів, отриманого за допомогою самостійно проведених інтерв'ю, до джерельної бази долучені також інтерв'ю з офіцером 93 ОМБр (окрема механізована бригада) Павлом Петеліним (Петелін, П., 2016), проведене студентами-істориками Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; інтерв'ю з бійцем 55 ОАБр (окрема артилерійська бригада) Віталієм, опубліковане у збірці спогадів учасників АТО «Усна історія російсько-української війни» (Васильчук, Г. М. та Мороко, В. В., 2016, с. 374–377); оприлюднені в ЗМІ інтерв'ю з адвокатом-добровольцем Едмоном Саакяном (Шруб, К., 2014, с. 4; Саакян, Э., 2015) як достатньо повні та відверті й такі, що можуть бути корисними для вивчення феномена військової служби підприємців.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо із визначення поняття. «Підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством» (Закон України «Про підприємництво»). До підприємців у даному дослідженні ми умовно зарахували респондентів, які мали (мають) зареєстровані або намагалися зареєструвати приватні підприємства, а також їхніх предків, які володіли заможними/успішними господарствами. У більшості розглянутих нами родинних історій у період радянської колективізації кінця 1920-х – початку 1930-х рр., такі господарі змушені були віддати державі своє майно – були розкуркулені.

До підприємницьких рис дослідники зараховують досить великий перелік психологічних властивостей особистості. Найперше до підприємницьких якостей слід зарахувати комплекс характеристик, який можна узагальнити як суб'єктність – здатність бути джерелом власної активності (Мачтакова, О. Г., 2010, с. 101). «Підприємець... фігура діюча, активна», він «повинен сам давати собі завдання» (Бутко, М.,

Неживенко, А. та Пепа, Т., 2016, с. 72–77). До суб'єктних рис належать ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, здатність до боротьби. Особистість підприємця характеризує орієнтованість на зміни – інноваційність, творчість, націленість на пошук нових рішень, без яких неможливо створення конкурентоспроможного продукту (Діденко, Н. Г., 1998, с. 192–195). У свою чергу, впровадження нових рішень передбачає також готовність підприємця до ризику (Скиба, М. В., 2014). Однак за умови його орієнтованості на розвиток, самооновлення, метою яких є компетентність, ймовірність пов'язаних із ризиком втрат зменшується.

Неодмінними характеристиками успішного підприємця є відповідальність, здатність до системної роботи та планування. Із цими суб'єктними рисами пов'язані привабливі для потенційних покупців та підлеглих працівників властивості підприємця: орієнтація на високу якість, чесність, надійність (Яновська, С. Г., 2013). Важливими рисами, які допомагають вести бізнес, є комунікабельність, здатність переконувати людей (Ажнюк, М. та Передрій, О., 2008). Фундаментальною характеристикою особистості підприємця є самототожність, що виявляється у прагненні людини займатися «сродною справою», яка відповідає її здібностям та інтересам, діяти відповідно до своїх внутрішніх настанов і переконань, що становлять ціннісне ядро особистості.

Не всі риси, сприятливі для успішного ведення бізнесу, дістають схвалення суспільства. Дослідники, які вивчають психологічні особливості сучасних українських підприємців, зазначають у них наявність таких світоглядних настанов як «недовірливість – сприйняття світу як ненадійного, часто прямо ворожого, що призводить до прагнення посилити контроль за всім <...>; агресивність – схильність до вирішення проблем силовими методами замість пошуку компромісів» (Ажнюк, М. та Передрій, О., 2008). Для вітчизняних бізнесменів, зазначають фахівці, властивими є авторитарність, що виявляється в реалізації домінуючого стилю керівництва, нетерпимості до критики та свободи думок; надмірна раціоналістичність; нетерплячість; жадібність тощо.

На нашу думку, деякі риси власне українських підприємців могли сформуватися внаслідок травматичного досвіду предків, які зазнали сталінських репресій та Голодомору, сформувалися як особистості в умовах тоталітарного режиму. Для ілюстрації наведемо фрагмент розповіді офіцера 93 ОМБр Павла Петеліна. Заможною була родина матері респондента, уродженки с. Сурьсько-Литовське Дніпропетровської області. *«Насильственное изымание всего, скота. Как раз где-то в 1933 году мои предки лишились большей части своего состояния, которое работали сами»*, – згадує розповіді дідуся про розкуркулення прадіда військовий (Петелін, П., 2016). До мобілізації П. Петелін пра-

цював на посаді, яка вимагає активності та відповідальності, – заступником управляючого супермаркетом. Маємо 14 історій такого роду, насичених вражаючими, часом дуже трагічними деталями.

Аналізуючи особисті моделі поведінки в умовах АТО військово-службовців-підприємців та респондентів, які є нащадками підприємців, слід зауважити, що в більшості випадків з перших днів відкритого протистояння України та Російської Федерації (анексія Криму Росією 2 березня 2014 р.) обидві ці групи опитаних продемонстрували суб'єктні моделі поведінки, які виражалися у спробах добровольцями записатися на фронт (В. Савченко, В. Гула, В. Безпалько, Е. Саакян, А. Добровольський, В'ячеслав, А. Родіонов, О. Корж та інші), волонтерській допомозі армії (Д. Косенко та інші підприємці), а також «активному очікуванні» повістки. Остання модель характеризується типовим для цієї групи висловлюванням: *«Я знал, что если придет повестка, я пойду, решение уже заранее принял»* (Петелін, П., 2016).

Не можна категорично стверджувати, що модель «активного очікування» є менш суб'єктною: з одного боку, боєць делегує право вибору інстанції, що перебуває за межами його особистості (державі, долі), але, з іншого боку, по-перше, підтримка держави збільшує шанси зупинити агресора, тобто досягти результату шляхом скоординованих дій потужного державного механізму, по-друге, у разі загибелі бійця його родина отримує фінансову допомогу та пільги, по-третє, недержавні збройні формування на території України є незаконними. Останній момент для багатьох добровольців відіграв визначальну роль під час вибору для себе військового формування. *«Моя позиция была однозначно такая: я готов стать в эти ряды только на законных основаниях»*, – пригадує свою розмову з сином-активістом Євромайда-ну підприємець Віктор Савченко (Савченко, В., 2017).

Важливу роль під час прийняття рішення іти на фронт відігравали такі підприємницькі риси як здатність до планування та відповідальність (зокрема, перед бізнес-партнерами, родиною). *«Уйти для меня это не так просто. Это нужно с семьей сначала решить /.../. У меня есть все-таки бизнес, есть компаньоны, то есть чтобы это тоже не выглядело некрасиво, как если я просто бросаю все и ухожу. Я сделал ряд согласований, и с чистой совестью я иду в военкомат»*, – згадував підготовчі заходи перед відвідуванням військкомату боєць полку «Дніпро-1» Віктор Савченко (Савченко, В., 2017). *«У меня трое детей, младшему сыну три года всего. У меня две внучки. Вся моя семья держалась на мне – если меня убьют, у них будут большие проблемы»*, – озвучує проблему відповідальності перед родиною командир відділення 20 батальйону Едмон Саакян (Рыжков, В., 2014). Вирушаючи на фронт, чоловік заручився підтримкою друзів, які мали в разі потреби надати допомогу родині. Маємо один випадок, коли наш респондент

пішов до військкомату за власною ініціативою, але вдома повідомив, що мусить іти воювати, бо прийшла повістка. У життєвій історії даного бійця маємо інші приклади поведінки уникання, що може бути обумовлено значним травматичним досвідом його предків, які зазнали репресій та пережили Голодомор.

Цікавим зразком підприємницької здатності до передбачення / планування є випадки відтермінованих добровольців – такі респонденти певний час виконували важливі для армії організаційні функції в тилу, а вже потім ішли на фронт. «Я зрозумів, що тут я буду більш на своєму місці. Більш ефективним, ніж якби я був автоматником чи кулеметником», – згадує свої міркування в травні 2014 р. підприємець із Дніпра Денис Косенко, який із перших днів війни взяв на себе організаційну роботу, пов'язану з ремонтом техніки для армії та доставкою волонтерської допомоги безпосередньо на передову (Косенко, Д., 2015). Відтермінування могло бути обумовлено як об'єктивними причинами (незамінністю окремого виду волонтерської допомоги), так і суб'єктивними – прагненням самототожності, що є однією з важливих складових особистості підприємця. «У травні були в мене такі думки – піти добровольцем. Я вже збирався і проходив комісію у «Донбас», але потім я побачив чим займаються наші військові – блокпости, дежурства... І я, як бізнесмен, організатор, організував багато підприємств, я зрозумів: це не моє. Я не зможу вести такий образ життя. Монотонна робота, кожен день, кожну годину. Для мене більш динамічне, більш швидке життя потрібне», – згадує свої відчуття підприємець Косенко (Косенко, Д., 2015). Можемо із певністю сказати, що глибинним мотивом такого рішення був не страх за своє життя. Пізніше, коли ситуація на Донбасі загострилася, підприємець змінив ставлення до військової служби та став командиром взводу 25-ї десантної бригади.

Властиво, що абсолютна більшість наших респондентів є люди мотивовані захищати свою державу. З одного боку, це зумовлено специфікою вибірки, а також суб'єктивним світовідчуттям: *«Есть вещи, которые я считаю, что этого делать не надо, вы меня убейте, я этого делать не буду»* (Гула, В., 2017). Примусити таку людину може лише вона сама, якщо вважатиме, що дія спрямована на захист її інтересів та цінностей (Мачтакова, О. Г., 2010, с. 100–102). *«Я всю жизнь верил в идеалы, честность и справедливость...»* – окреслює свої життєві орієнтири 48-річний адвокат Едмон Саакян (Шруб, К., 2014, с. 4). У мирні роки правознавець не боявся захищати сторону потерпілих у кількох резонансних справах, де підсудні мали дуже впливових родичів. *«И не просто верил, а всегда учил людей, что надо поступать правильно и по закону. Поэтому сейчас пришло время и мне совершить правильный поступок»*, – говорить військовий, пояснюючи внутрішні мотиви свого рішення іти на фронт (Рижков, В., 2014). Загалом,

можемо зазначити, що специфіка гібридної війни, яка передбачає боротьбу також і на правовому фронті, зумовила незвичайно високий відсоток людей із юридичною освітою в українській армії. Наприклад, у підготовленому співробітниками Музею АТО виданні «Книга пам'яті воїнів Дніпропетровщини, загиблих в АТО», де зібрано відомості про 496 полеглих мешканців краю, нерідко можна зустріти імена приватних підприємців. Серед них два адвокати – Олег Клим, який загинув 19 липня 2014 р. в боях за м. Лисичанськ Луганської області (Боняк, В. В., ред., 2017, с. 102), та Олексій Тищик, життя якого обірвалося 28 вересня 2014 р. під час оборони Донецького аеропорту (Боняк, В. В., ред., 2017, с. 152).

До найбільш затребуваних на фронті належать такі риси підприємництва як здатність взаємодіяти, організовувати діяльність інших людей та винахідливість. «Коли ми зайшли в аеропорт, там не було світла, відрізана, подача води була перекрита. Все довелося налагоджувати самим», – згадує командир роти 93 бригади Кирило Недря, якому на початку серпня 2014 р. випало «обживати» Донецький аеропорт (Недря, К., 2015). На ввіреній території військові виявили резервні ємності з водою, близько 50 т у кожній, які військовий на ім'я Сергій, фермер у мирному житті, разом з іншими бійцями зуміли перепідключити, з компресора зробити насос... так колективними зусиллями вдалося налагодити водопостачання. «Два електрика в мене було, – згадує Недря своїх підлеглих, – досить знаний спеціаліст у Дніпрі, інший взагалі володіє фірмою, яка займається продажем електрообладнання серйозних фірм зі світовим ім'ям. Разом зі спецназівцями знайшли потужний генератор, довели його до розуму, підключили й отримали світло на весь аеропорт... Кожен хто що вмів, віддавав на користь усім» (Недря, К., 2015). Як бачимо, синергія зусиль працівників-професіоналів підсилювалася організаційним досвідом бізнесменів-керівників.

У розглянутих нами життєвих історіях зустрічаємо випадки як позитивної кореляції між підприємницьким досвідом предків та сучасним бізнесом респондента, так і негативної. Почнемо з позитивного прикладу. Вражаючою є історія поєднання досвіду військовослужбовця-командира (пройшов війну в Афганістані, у складі російської армії виконував завдання «гібридної війни» в Азербайджані, Грузії, Абхазії), приватного підприємця, адвоката Анатолія Родіонова та навичок і поглядів на життя, які респонденту передав його вигадливий та майстровитий дідусь Линник Іван Тимофійович, 1917 р. н., у селянському дворі якого проходило дитинство Анатолія. Із початком російсько-української війни Родіонов пішов на фронт добровольцем. Спочатку обійняв посаду командира взводу зв'язку 43 ОМПБ, а потім був призначений командиром 13 ОМПБ. Передаючи солдатам свій військовий досвід,

командир, як людина, що в минулому мала досвід керування колективом деревообробного підприємства, зумів організувати зусилля солдат на облаштування бліндажів, намагаючись надати їм максимально можливого комфорту. «Я зразу почав їх учити не тільки зв'язку, а і тактиці... Рили [окопи] ми в лісі, і в полі стільки рили там, що ніхто стільки не рив. І в АТО ніхто не рив стільки, скільки мої рили. Ми завжди були в землі. І жили в землі», – згадує Родіонов (Родіонов, А., 2017). До речі, найперші уроки копання окопів майбутній військовий засвоїв саме від дідуся – учасника Другої світової війни.

Під керівництвом А. Родіонова бійці його підрозділу викопали під землею й оформили справжню квартиру з туалетом, сауною на 3-метровій глибині, ванною, куди надходила вода з саморобного бойлера, ліжка-нари вражали гостей із інших військових підрозділів білими простирадлами (у підземній ванній кімнаті функціонувала пральна машина), у бліндажах був WiFi. Облаштування проводилося на кошти, виручені за зібраний військовими металобрухт, із допомогою волонтерів та підприємців Донбасу, які безкоштовно допомагали матеріалами. Пізніше Родіонов успішно повторив досвід підземної інфраструктури в 13 батальйоні. Але щоби навести порядок у колективі військових, які невдовзі перед призначенням Родіонова роззброїли та посадили в яму генерал-полковника, що приїхав до них з інспекцією, новому командирі найбільше знадобилися інші підприємницькі навички – рішучість, здатність до боротьби та вміння переконувати людей. «Було таке, що вони ставали... навколо мене, окружали... це я вже проходив в десантних військах... на «слабо» перевіряли...» – згадує військовий непростий перший місяць на посаді комбата (Родіонов, А., 2017).

Аналізуючи формування суб'єктної складової своєї особистості, Родіонов вважає, що багатьма навичками завдячує науці діда-господаря, Линника Івана Тимофійовича, який народився в с. Ясинівка на Київщині. Дід умів і олійницю з дерева виготовити, за використання якої отримував від односельців плату, клав печі, мурував стіни, «міг з нуля зробити хату, зайти і жити там» (Родіонов, А., 2017), тримав худобу, мав пасіку та вірив, що людина сама здатна зробити все, що їй потрібно. Про прадіда по маминій лінії Родіонов пам'ятає лише, що він у селі був «якоюсь значною людиною, з авторитетом» (Родіонов, А., 2017).

Попри те, що наших респондентів з їхніми дідами та прадідами розділяє «відстань» в одне або два покоління, у життєвих історіях деяких опитаних нами військових простежуються сюжети, деструктивні «сценарії» до яких могли бути закладені в трагічні роки репресій та Голодомору. Наприклад, предки бійця добровольчого батальйону «Правий сектор» В'ячеслава були заможними, мешкали у власному будинку в Катеринославі, мали власність у селі в губернії, де виросли-

вали коней. Після окупації України більшовиками прадіда розстріляли, майно розграбували. Загалом, згадує мама бійця Неоніла Миколаївна розповіді своєї бабусі, переказані 89-літньою мамою респондентки, мешканці села зі співчуттям ставилися до родини Рудих, бо вони допомагали бідним. Однак у селі владарювали «алкоголіки» (Неоніла Миколаївна, 2015), які записавшись у комуністи, не бажали працювати, зате легко вбивали, часто це діялося на очах у малих дітей, а потім грабували своїх жертв. Вцілілим членам родини Рудих довелося тікати, жити по чужих хатах... В родинній історії В'ячеслава зберіглася оповідь про те, як пізніше дідусь намагався добитися справедливості та повернути житло, яке колись належало родині. За це чоловіка дуже професійно (не залишивши синців) побили у в'язниці на вул. Чичеріна, після чого через 3 місяці він помер. У родині згадували слова бабусі, якими вона намагалася зупинити діда: «Куди ти йдеш? Справедливості не було й не буде...» (Неоніла Миколаївна, 2015).

Багато років по тому мамі 4-річного В'ячеслава пощастило отримати від держави квартиру в Дніпропетровську за те, що її син – вундеркінд. Але щастя володіння власним житлом тривало недовго. Квартиру продали, щоби купити хату й земельну ділянку в місті. Нову хату спалили недобрі люди, ділянку довелося продати, щоби мати-одиначка могла винайняти житло в чужих людей... Історія повторилася.

Праонук Рудих має цікавий світогляд. Чоловік ніби навмисно уникає контакту з офіційними державними інституціями. На 2 курсі кинув навчання в медінституті, поїхав до Китаю. Вивчав китайське бойове мистецтво та нетрадиційну медицину. Повернувшись, давав приватні уроки. Намагався відкрити приватний кабінет, але справа не пішла. Навесні 2014 р. пішов на фронт захищати українську незалежність у складі добровольчого формування, був важко поранений. У 2016 р. після тривалих роздумів вступив на контракт до лав ЗСУ, але не прослуживши й року, повернувся (В'ячеслав, 2015). Тут бачимо наявність окремих підприємницьких рис (здатність до засвоєння принципово іншого досвіду, цілеспрямованість, готовність іти на ризик) й водночас установку на недовіру до держави, недостатню наполегливість у веденні бізнесу. Властиву бійцям українських добробатів недовіру до держави та військового керівництва України зафіксувало також дослідження Міжнародного центру оборони та безпеки, проведене в жовтні 2015 р. естонськими фахівцями (Як використати потенціал..., 2016).

Цікавою є родинна історія бійця 74 окремого розвідувального батальйону Василя Гули, 1956 р. н. Дід респондента по батьковій лінії закінчив ЗВО у Празі, володів шістьма мовами, до 1918-го р. воював у складі австрійської армії з Російською імперією. Дід Костянтин Григорович, 1893 р. н., був вїттом, мешкав у с. Межинець Старосамбірсь-

кого району Львівської області. У дідуся була олійниця, магазин, який мав власний знак якості, що ставився на товари... Бабуся Юлія Михайлівна (1899–1996), яка також отримала гарну освіту, мала непролетарське походження. Родина була заможною, батьки бабусі Юлії вирощували коней. З приходом радянської влади всі статки довелося «добровільно» віддати. До 1942 р. дідусь продовжував головувати в селі. Оминула лиха година й другого брата дідуся, а що сталося з третім братом військовий не знає, тому що це питання в родині «замалчувалось» (Гула, В., 2017).

Попри те що дід був високоосвіченою людиною, онук через надто пильну увагу *«первого отдела»* вище I курсу інституту піднятися не зміг, хоч іспити складав гарно. За власним зізнанням Гули, *«клеймо бандеровця»* він відчував на собі року до 1988-го (Гула, В., 2017). Респондент усе життя дивується, що дід Костянтин до 1942 р. був старостою і його не репресували. Не репресували також його другого діда Івана, 1896 р. н., хоч до колективізації родина теж була заможною. У Голодомор сім'я діда Івана виживала тим, що поруч було три цукрових заводи, на яких дід працював і потроху крав патуку. *«Видно, он был очень хороший специалист, что его не репрессировали. Не выгодно было»*, – робить припущення респондент (Гула, В., 2017). Сам Гула в радянський час теж став висококласним спеціалістом, щоправда, військової справи. До землі та сільського господарства респондент відчуває вдячне (*«она меня кормит»*) відчуження. Бізнесом ніколи не займався.

Висновки. Дана стаття привертає увагу до громадянської активності «середнього класу», представники якого одними з перших відреагували на загрозу незалежності та порушення територіальної цілісності української держави, що дає підстави розглядати дану соціальну групу як основу громадянського суспільства в Україні. Підводячи статистичні підсумки, слід сказати, що серед проаналізованих нами життєвих історій респондентів 8 пов'язані з підприємництвом тільки в поколінні дідів та прадідів, 6 мають предків-підприємців та свій власний бізнес, 13 бізнесменів не мають предків-підприємців або не володіють відповідною інформацією стосовно свого роду.

Із проаналізованих нами життєвих історій можна зробити висновок, що участь приватних підприємців у розбудові української армії на початку українсько-російської війни 2014–2019 рр. є вагомим та характеризується активним конструктивним впливом військових-підприємців на функціонування армійських структур. Наявний матеріал дозволив побачити як цей вплив здійснювався на рівні окремо взятих об'єктів (ДАП), структурних підрозділів рівня взводів та одного батальйону. Найбільш затребуваними на фронті були такі підприємницькі риси як здатність переконувати людей, організаторські здібності, віра

в ефективність своїх дій, готовність іти на ризик, здатність до планової роботи, відповідальність, самодисципліна, а також творчість, майстерність, винахідливість, відкритість до засвоєння нових знань і вмінь. Важливу роль у підтриманні бойового духу військових відіграла внутрішня мотивація до захисту Батьківщини досліджуваної групи військовослужбовців, але вже не як підприємницька, а як особистісна риса наших респондентів, яка впливала на мотивацію інших членів військової спільноти. Велике значення мала також налаштованість частини респондентів на справедливість світобудови, віра в те, що зло буде покараним.

Водночас, працюючи з такою цікавою вибіркою людей, ми мали змогу побачити, що деякі респонденти, маючи значний підприємницький потенціал, не змогли розвинути власний бізнес внаслідок особистісних якостей, які, за нашим припущенням, могли бути зумовлені історичною травмою, що зазнали їхні предки. До таких травматично обумовлених рис ми зараховуємо, зокрема, занижену самооцінку, яка не дозволяє достатньою мірою оцінити свій товар й отримувати прибуток; недовіру до влади та державних інститутів; неусвідомлену внутрішню заборону на володіння нерухомістю; відчуження від землі тощо. Але навіть якщо підприємництво не реалізовано, у багатьох випадках респонденти охоче і з гордістю розповідають про предків, які були успішними господарями.

Бібліографічні посилання

Ажнюк, М. та Передрій, О., 2008. Підприємництво. Суть та види підприємницької діяльності. *Основи економічної теорії*. Київ: Знання. Доступно: <<https://westudents.com.ua/glavy/56055-214-pdprimnitstvo-sut-ta-vidi-pdprimnitsko-dyalnost.html>> (дата звернення: 10.01.2019)

Активісти дослідили цінності Євромайдану: інфографіка, 2014. *Тексту.org.ua*. Київ. Доступно: <http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/50912/Aktyvisty_doslidyly_cinnosti_Jevromajdanu_infografika> (дата звернення: 05.02.2019).

Безпалько, В., 2015. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Безпальком Владиславом, листопад 2015 р. Особистий архів І. Реви.

Безпалько, В., Добровольський, А. та Криворотько, М., 2016. Аудіозапис відкритого інтерв'ю з бійцями полку «Дніпро-1» Владиславом Безпальком, Андрієм Добровольським та Миколою Криворотьком, 16 лютого 2016 р. Дніпро: Книгарня «Є». Особистий архів І. Реви.

Бейкер, К. и Гиппенрейтер, Ю., 1995. Влияние Сталинских репрессий конца 30-х на жизнь семи в трех поколениях. *Вопросы психологии*, № 2, с. 66–83.

Буткевич, Б., 2013. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». *Український тиждень*, № 13. Доступно: <<https://tyzhden.ua/Society/75813>> (дата звернення: 10.03.2019).

Бутко, М., Неживенко, А. та Пепа, Т., 2016. Психологічний портрет підприємця. В: Бутко, М., 2016. *Економічна психологія*. Київ: Центр учбової літератури, с. 71–78.

Васильчук, Г. М. та Мороко, В. В., ред., 2016. *Усна історія російсько-української війни: 2014–2016 роки*. Київ: К.І.С., вип. 2.

Відеозапис дискусії з учасниками АТО «Війна як дзеркало: яким має бути сучасний українець?», 4 травня 2016 р. Дніпровська центральна міська бібліотка. Особистий архів І. Реви.

Боняк, В. В., ред., 2017. *Книга пам'яті воїнів Дніпропетровщини, загиблих в АТО*. Дніпро.

В'ячеслав, 2015. Аудіозапис інтерв'ю з бійцем ДУК «Правий сектор» В'ячеславом, травень 2015 р. Особистий архів І. Реви.

Гула, В., 2017. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Гулою Василем, травень 2017 р. Особистий архів І. Реви.

Діденко, Н. Г., 1998. Підприємництво як фактор розвитку громадянського суспільства в Україні. *Підприємництво і право*. Київ, с. 191–196.

Добровольський, А., 2016. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Добровольським Андрієм, січень 2016 р. Особистий архів І. Реви.

Ермолаєв, А., Левцун, А. и Денисенко, С., 2011. Украинский характер: характерные социально-психологические характеристики населения Украины. *Центр соціальних досліджень «Софія»*. Київ. Доступно: <<http://sofia-sociology.com.ua/ukrajinskij-harakter>> (дата звернення: 16.03.2019).

Закон України «Про підприємництво», 14 грудня 1999 р., № 1288-XIV. *Голос України*, 2000, 18 січня. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12>> (дата звернення: 17.03.2019)

Корж, О., 2014. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Коржем Олексієм, серпень 2014 р. Особистий архів І. Реви.

Косенко, Д., 2015. Аудіозапис інтерв'ю з солдатом антитерористичної операції Косенком Денисом, січень 2015 р. Особистий архів І. Реви.

Лашенко, О., 2011. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію. Інтерв'ю з соціологом Є. Головахою. *Радіо «Свобода»*. Київ. Доступно: <<http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>> (дата звернення: 16.03.2019).

Литвиненко, С. А. та Ямицький, В. М., 2015. Психологія травми: трансгенераційний та феноменологічний аспекти. *Психологія: реальність і перспективи*. Рівне, вип. 4, с. 14–17. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_6> (дата звернення: 16.03.2019).

Лойченко, Д., 2016. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Лойченком Дмитром, травень 2016 р. Особистий архів І. Реви.

Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що?, 2013. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. Київ. Доступно: <<http://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>> (дата звернення: 4. 03. 2019).

Мачтакова, О. Г., 2010. Еволюція концепції мотивації як складової стратегічного управління на підприємстві. *Вісник соціально-економічних досліджень*. Одеса, вип. 40, с. 99–107.

Музиченко, Я., 2012. Залежність від голоду. Про історичне коріння епідемії наркоманії, алкоголізму і хворобливого потягу до «сильної руки». *Україна молода*, № 108, 26 липня, с. 2. Доступно: <<https://umoloda.kyiv.ua/number/2113/188/75305/>> (дата звернення: 04.03.2019).

Недра, К., 2015. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Недрею Кирилом, лютий 2015 р. Особистий архів І. Рєви.

Неоніла Миколаївна, 2015. Аудіозапис інтерв'ю з матір'ю бійця ДУК «Правий сектор» В'ячеслава Неонілою Миколаївною, листопад 2015 р. Особистий архів І. Рєви.

Петелін, П., 2016. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Петеліним Павлом, лютий 2016 р. Архів кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Петрановская, Л. В., 2019. Травмы поколений. *Soznatelno.ru*. Доступно: <<https://soznatelno.ru/travmy-pokolenij/>> (дата звернення: 12.05.2019).

Родіонов, А., 2017. Аудіозапис інтерв'ю із солдатом антитерористичної операції Родіоновим Анатолієм, липень 2017 р. Особистий архів І. Рєви.

Рыжков, В., 2014. «Мы не могли не пойти. Страна в опасности, и ее надо защищать». *День*, 14 жовтня. Доступно: <<http://m.day.kyiv.ua/ru/article/podrobno-sti/my-ne-mogli-ne-poyti-strana-v-opasnosti-i-ee-nado-zashchishchat>> (дата звернення: 12.03.2019).

Саакян, Эдмон, 2015. «Путин ничего для России полезного не сделал». *YouTube*. Сан-Бруно, США. Доступно: <<https://www.youtube.com/watch?v=HcRIa9Gkluw>> (дата звернення: 20.01.2015).

Савченко, В., 2017. Аудіозапис інтерв'ю з солдатом антитерористичної операції Савченком Віктором, січень 2017 р. Особистий архів І. Рєви.

Скиба, М. В., 2014. Еволюція наукових поглядів зарубіжних вчених щодо сутності поняття «підприємець». *Інвестиції: практика та досвід*. Київ, № 12, с. 58–62. Доступно: <http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2014/14.pdf> (дата звернення: 03.05.2018)

Стасюк, О. О., 2007. *Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.* Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка.

Стасюк, О., 2010. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як Голодомор змінив життєвий уклад села. *Історична правда*. Київ. Доступно: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>> (дата звернення: 12.02.2019).

Тархова, Н. С., 2010. *Красная армия и сталинская коллективизация. 1928-1933*. Москва: Российская политическая энциклопедия.

Шаповал, К., 2016. Соціолог Ірина Бекешкіна за допомогою власних досліджень препарує країну. *Новое время*, № 13, 16 квітня. Доступно: <https://nv.ua/ukr/publications/irina-bekeshkina-za-dopomogoju-vlasnih-doslidzhen-preparuje-krajinu-110587.html?prefer_lang=ukr> (дата звернення: 12.04.2019).

Шруб, К., 2014. Эдмон Саакян: «Мы пошли на войну, чтобы защитить каждого из вас». *Днепр вечерний*, 5 грудня, с. 4.

Юрьева, Л. Н., 2002. *История. Культура. Психические и поведенческие расстройства*. Киев: Сфера.

Як використати потенціал військових добровольців в Україні? Погляд з Естонії, 2016. Матеріали Міжнародного центру оборони та безпеки, Естонія. Київ, 1 березня. Доступно: <<http://www.slideshare.net/UAReforms/ss-58967525>> (дата звернення: 16.02.2019).

Яновська, С. Г., 2013. Соціально-економічні та психологічні ознаки підприємництва. *Проблеми сучасної психології*. Кам'янець-Подільський, вип. 21, с. 799–809.

Pang, A., 2015. Children of Genocide Survivors Can Inherit Trauma in Their DNA. *The Epoch Times*, December 5. Available at: <https://www.theepochtimes.com/children-of-genocide-survivors-can-inherit-trauma-in-their-dna_1910376.html> (Accessed 11.01.2019).

References

Aktyvisty doslidyly tsinnosti Yevromaydanu: infografika [The activists investigated the values of EuroMaydan: infographics], 2014. *Тексту.org.ua*. Kyiv. Available at: <http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/50912/Aktyvisty_doslidyly_cinnosti_Jevromajdanu_infografika> (Accessed 5 February 2019).

Azhnyuk, M. ta Peredriy, O., 2008. Pidpryyemnytstvo. Sut' ta vydy pidpryyemnyts'koyi diyal'nosti [Entrepreneurship. The essence and types of entrepreneurial activity]. In: *Osnovy ekonomichnoyi teorii* [Foundations of economic theory]. Kyiv: Znannya. Available at: <<https://westudents.com.ua/glavy/56055-214-pdprimnitsvo-sut-ta-vidi-pdprimnitsko-dyalnost.html>> [Accessed 10 January 2019].

Beyker, K. and Gippenreyter, Yu., 1995. Vliyanie Stalinskikh repressiy kontsa 30-kh na zhizn' semi v trekh pokoleniyakh [The influence of the Stalinist repressions of the late 30s on the lives of seven in three generations]. *Voprosy psikhologii*, issue 2, pp. 66–83.

Bezpalko, V., 2015. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Bezpalko Vladyslav*, November 2015. Own archive of I. Reva.

Bezpalko, V., Dobrovolsky, A. and Kryvorotko, M., 2016. *Audio record of an open interview with soldiers of the «Dnipro-1» regiment Bezpalko Vladyslav, Dobrovolsky Andriy and Kryvorotko Mykola*, February 16, 2016. Dnipro. Bookstore “Ye”. Own archive of I. Reva.

Bonyak, V. V., red., 2017. *Knyha pam'yati voyiniv Dnipropetrovshchyny, zahybylykh v ATO* [Book of memory of the soldiers of Dnipropetrovsk, perished in ATO]. Dnipro.

Butkevych, B., 2013. Sotsioloh Yevhen Holovakha: «V Ukraini vhoru vsiyeiyi suspil'noyi iyerarkhiyi opynyayut'sya nayzhadibnishi, nayamoral'nishi y naypidlishi lyudy» [Sociologist Yevgeny Holovakha: “In Ukraine, at the top of the entire social hierarchy are the most humble, most immoral and the most advanced people”]. *Ukrayins'ky tyzhden'*, no. 13. Available at: <<https://tyzhden.ua/Society/75813>> [Accessed 10 March 2019].

Butko, M., Nezhyvenko, A. and Pepa, T., 2016. *Psykhologichnyy portret pidpryyemtsya* [Psychological portrait of an entrepreneur]. In: Butko, M., 2016.

Ekonomichna psykholohiya [Economic psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, pp. 71–78.

Didenko, N. H., 1998. Pidpryyemnytstvo yak faktor rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini [Entrepreneurship as a factor in the development of civil society in Ukraine]. *Pidpryyemnytstvo i pravo*. Kyiv, pp. 191–196.

Dobrovolsky, A., 2016. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Dobrovolsky Andriy*, January 2016. Own archive of I. Reva.

Ermolaev, A., Levtsun, A. i Denisenko, S., 2011. Ukrainskiy kharakter: kharakternye sotsial'no-psikhologicheskie kharakteristiki naseleniya Ukrainy [Ukrainian character: the socio-psychological characteristics of the population of Ukraine]. *Center for Social Research "Sofia"*. Available at: <<http://sofia-sociology.com.ua/ukrajinskij-harakter>> (Accessed 16 March 2019).

Hula, V., 2017. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Hula Vasyl*, May 2017. Own archive of I. Reva.

Korzh, O., 2014. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Korzh Oleksiy*, August 2014. Own archive of I. Reva.

Kosenko D., 2015. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Kosenko Denys*, January 2015. Own archive of I. Reva.

Lashchenko, O., 2011. Holodomor yak faktor vplyvu na suspil'nu psykholohiyu. Interv'yu z sotsiologhom Ye. Holovakhoyu [Holodomor as a factor in influencing social psychology: interview with sociologist E. Golovakha]. *Radio Svoboda*. Kyiv. Available at: <<http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>> (Accessed 16 March 2019).

Law of Ukraine «On Entrepreneurship», December 14, 1999, no. 1288-XIV. *Holos Ukrayiny* [Voice of Ukraine], 2000, January 18. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12>> (Accessed 17 March 2019).

Loychenko, D., 2016. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Loychenko Dmytro*, May 2016. Own archive of I. Reva.

Lytvynenko, S. A. ta Yamnyts'ky, V. M., 2015. Psykholohiya travmy: transheneratsiynny ta fenomenolohichnyy aspekty [Psychology of Trauma: Transgenic and Phenomenological Aspects]. *Psykholohiya: real'nist' i perspektyvy* [Psychology: reality and perspectives]. Rivne, issue 4, pp. 14–17. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_6> (Accessed 16 March 2019).

Machtakova, O. H., 2010. Evolyutsiya kontseptsiiy motyvatsiyyi yak skladovoyi stratehichnoho upravlinnya na pidpryyemstvi. [Evolution of the concept of motivation as a component of strategic management in the enterprise]. *Visnyk sotsial'no-ekonomichnykh doslidzhen'* [Socio-economic research bulletin]. Odesa, issue 40, pp. 99–107.

Maydan-2013: khto stoyit', chomu i za shcho? [Maydan 2013: who stands, why and for what?]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Il'ka Kucheriva* [Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation]. Kyiv, 2013. Available at: <<http://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>> [Accessed 4 March 2019].

Muzychenko, Ya., 2012. Zalezhnist' vid holodu. Pro istorychne korin-nya epidemiyi narkomaniyi, alkoholizmu i khvoroblyvoho potyahu do „syl'noyi ruky” [Dependence on hunger. About the historical roots of the epidemic of drug addic-282

tion, alcoholism and a painful drive to a “strong hand”]. *Ukrayina moloda*, no. 108, 26 July, p. 2.

Nedrya, K., 2015. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Nedrya Kyrlo*, February 2015. Own archive of I. Reva.

Neonila Mykolaivna, 2015. *Audio recording interview with mother of soldier Volunteer Ukrainian Corps “Right Sector” Vyacheslav Neonila Mykolaivna*, November 2015. Own archive of I. Reva.

Pang A., 2015. Children of Genocide Survivors Can Inherit Trauma in Their DNA. *The Epoch Times*, December 5. Available at: <https://www.theepochtimes.com/children-of-genocide-survivors-can-inherit-trauma-in-their-dna_1910376.html> (Accessed 11 January 2019).

Petielin, P., 2016. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Petielin Pavlo*, February 2016. Dnipro: Archive of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University.

Petranovskaya, L. V., 2019. Travmy pokoleniy [Generational injuries]. *Soznatelno.ru*. Available at: <<https://soznatelno.ru/travmy-pokoleniy/>> (Accessed 12 May 2019).

Rodionov, A., 2017. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Rodionov Anatoly*, July 2017. Own archive of I. Reva.

Ryzhkov, V., 2014. «My ne mogli ne poyti. Strana v opasnosti, i ee nado zashchishchat'» [«We could not go. The country is in danger and must be protected»]. *Den'*, 14 October. Available at: <<http://m.day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/my-ne-mogli-ne-poyti-strana-v-opasnosti-i-ee-nado-zashchishchat>> (Accessed 12 March 2019).

Saakyan, Edmon, 2015. Putin nichego dlya Rossii poleznogo ne sdela [Putin did nothing useful for Russia]. *YouTube*. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=HcRIa9Gkluw>> (Accessed 20 January 2015).

Savchenko, V., 2017. *Audio recording interview with soldier of antiterrorist operation Savchenko Viktor*, January 2017. Own archive of I. Reva.

Shapoval K., 2016. Sotsioloh Iryna Bekeshkina za dopomohoyu vlasnykh doslidzhen' preparuye krayinu [Sociologist Iryna Bekeshkina, with the help of his own research, prepares the country]. *Novoe vremya*, no. 13, April 16. Available at: <https://nv.ua/ukr/publications/irina-bekeshkina-za-dopomogoyu-vlasnykh-doslidzhen-preparuye-krajinu-110587.html?prefer_lang=ukr> (Accessed 12 April 2019).

Shrub K., 2014. Edmon Saakyan: «My poshli na voynu, chtoby zashchitit' kazhdogo iz vas» [Edmon Saakyan: «We went to war to protect each of you»]. *Dnepr vecherniy*, December 5, pp. 4.

Skyba, M. V., 2014. Evolyutsiya naukovykh pohlyadiv zarubizhnykh vchenykh shchodo sutnosti ponyattya «pidpryyemets'» [The evolution of scientific thought of foreign scientists on the nature of the concept «entrepreneur»]. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, no. 12. Available at: <http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2014/14.pdf> (Accessed 3 May 2018).

Stasiuk, O. O., 2007. *Deformatsiya tradytsynoyi kul'tury ukrayintiv v kints 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX st* [The deformation of Ukrainian traditional culture at the end of 1920s and the beginning of 1930s]. Abstract of Ph.D. dissertation. Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Stasyuk, O. O., 2010. Donosy, samohon i bayduzhist' do mayna. Yak Holodomor zminyv zhyttyevyy ukklad sela [Delation, hootch and indifference to the property. As the Holodomor changed the way of life of the village]. *Istorychna pravda*. Available at: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>> (Accessed 12 February 2019).

Tarkhova, N. S., 2010. *Krasnaya armiya i stalinskaya kollektivizatsiya. 1928–1933* [*Red Army and Stalin's collectivization. 1928–1933*]. Moscow: Russian Political Encyclopedia.

Vasylychuk, H. M. and Moroko, V. V., eds., 2016. *Usna istoriya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny: 2014–2016 roky* [*Oral History of the Russian-Ukrainian War: 2014–2016*]. Kyiv: K.I.S., issue 2.

Video recording of discussions «War as a mirror: what should be modern Ukrainian?» with soldiers of antiterrorist operation, May 4, 2016. Dnipro Central City Library. Own archive of I. Reva.

Vyacheslav, 2015. *Audio recording interview with soldier of Volunteer Ukrainian Corps «Right Sector» Vyacheslav*, May 2015. Own archive of I. Reva.

Yak vykorystaty potentsial viys'kovykh dobrovol'tsiv v Ukraini? Pohlyad z Estoniyi [*How to use the potential of military volunteers in Ukraine? View from Estonia*]. Proceedings of International Center for Defense and Security, Estonia. Kyiv, March 1, 2016 (Accessed 16 February 2019).

Yanovs'ka S. H., 2013. Sotsial'no-ekonomichni ta psikhologichni oznaky pidpryyemnytstva [Social, economic and psychological descriptions of an enterprise]. *Problemy suchasnoyi psikhohiyi* [*Problems of modern psychology*]. Kam'yanets'-Podil's'kyi, issue 21, pp. 799–809.

Yur'eva L. N., 2002. *Istoriya. Kul'tura. Psikhicheskie i povedencheskie rasstroystva* [*History. Culture. Mental and behavioral disorders*]. Kiev: Sfera.